

Andrzej Lech Ruprecht, Marek Ruciński

WYSTĘPOWANIE ŻÓŁWIA BŁOTNEGO *EMYS ORBICULARIS* (LINNAEUS, 1758) NA KUJAWSKICH STANOWISKACH ARCHEOLOGICZNYCH (CENTRALNA POLSKA)

The occurrence of the European Pond Terrapin *Emys orbicularis*
(Linnaeus, 1758) on Kujavian archaeologic sites (Central Poland)

Abstract

Eight localities of European Pond Terrapin were recorded on Kujawy Region (Central Poland) in the years 1953-1997. The state of knowledge of geographical distribution of *E. orbicularis* at the province is discussed. Authors suppose that a few areas of peat-bogs situated in river valleys are convenient refuges for this vulnerable species. In their opinion, these areas need further studies for regular monitoring research.

KEY WORDS: Kujavian *Emys orbicularis*, Central Poland, review.

Wstęp

Region Kujaw w ostatnim 30-leciu XX wieku był terenem intensywnych badań archeozoologicznych, prowadzonych przez profesjonalnych herpetologów, niekiedy w kooperacji z anatomicami zwierząt (por. Radomski i Świeżyński 1967, Młynarski 1971, Grygiel i Bogucki 1981, Śmiełowski 1981, Makowiecki i Makowiecka 1999). Opracowania te dostarczyły danych o żółwiu błotnym regionu Kujaw, od wczesnego neolitu, po epokę żelaza (Makowiecki i Rybacki 2001). Niezależnie od badań archeozoologicznych, współczesne stanowisko żółwia błotnego w Kowalkach k. Rypina, odkrył ornitolog Prof. Stefan Strawiński z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Strawiński 1953).

Informacja podana w prasie lokalnej w toruńskich „Nowościach” z 1997 roku przez Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody we Włocławku, zupełnie nieoczekiwanie potwierdziła występowanie żółwi w Kowalkach k. Rypina. Miało to miejsce 44 lata po publikacji Strawińskiego (1953). Ten ginący gatunek krajowej herpetofauny trwale zasiedla okolice wsi Kowalki (UTM CD 97). W najbliższym sąsiedztwie Kowalek występują liczne bezodpływowe bagienka i stawki, a w odległości 1,5 km w głębokiej dolinie przepływa rz. Rypienica, lewy dopływ Drwęcy (por. Strawiński 1953 i Ruprecht 1997).

Ostatnie znalezisko żółwia błotnego, w wykopanym torfie w miejscowości Grabie, pow. Aleksandrów Kuj., odkryte przez Marka Rucińskiego, skłoniło nas do przeprowadzenia poniż-

szej analizy zoogeograficznej dotyczącej regionu Kujaw. Najważniejsze jej aspekty zdaniem autorów dotyczą: (1) uznania obszaru Kujaw za *terra typica* żółwia błotnego; (2) uznania za wysoce prawdopodobną możliwość współczesnego występowania żółwia błotnego na odnotowanych w literaturze archeologicznej stanowiskach; (3) istotnej roli dogodnych potencjalnie biotopów do ewentualnej restytucji żółwia błotnego na Kujawach.

Charakterystyka ekologiczna regionu

Szczegółowych danych na temat regionu Kujaw dostarcza monografia Henneberg (1951). Kujawy historycznie obejmowały swym obszarem województwa inowrocławskie i brzesko-kujawskie. Powstały one w XIV wieku. Granicę wschodnią Kujaw wyznacza lewy brzeg Wisły na przestrzeni ok. 150 km od ujścia Skrwy na południu, po ujście Wdy na północy; stąd granica biegła na zachód, do Koronowa i dalej do Nakła. Od Nakła po Pakość granicę stanowiła Noteć. Od Pakości granica Kujaw przebiegała na zachód od Noteci, przez jezioro Trląg, zataczając łuk przecinała lasy strzelnieńskie i Jezioro Skulskie. Odtąd wiodła górną Notecią po Jezioro Brdowskie i dalej, przez miejscowości Chodecz i Lubień prowadziła do Wisły, u ujścia do niej Skrwy.

Obecnie Kujawy obejmują swym obszarem powiaty: włocławski, aleksandrowski i bydgoski oraz część powiatu toruńskiego, leżącą na lewym brzegu Wisły. Wisła stanowi północno-wschodnią granicę Kujaw na całej jej długości, od ujścia Skrwy po Chełmno, płynąc w kierunku północno-zachodnim, skręca gwałtownie w okolicach Bydgoszczy na północny wschód. Przez obszar dawnego łożyska Wisły przekopano w XVIII i XIX wieku Kanał Bydgoski, łączący Wisłę z Notecią. Lewobrzeżne dopływy Wisły to Zgłowiączka (wpadają do niej Chodeczka i Lubieńka, płynące po południowej granicy Kujaw) oraz rzeka Zielonka, wpadająca do Wisły poniżej Torunia. W okolicach Bydgoszczy wpada do Wisły Brda, płynąca z północy z Pomorza i na krótkim tylko odcinku przepływająca przez obszar Kujaw.

Noteć, stanowiąca południowo-zachodnią granicę Kujaw wypływa z Jeziora Brdowskiego i zataczając szeroki łuk wpada do Gopła. Na północnym krańcu Gopła, koło wsi Szarlej, Noteć przejmuje nazwę Mątwy, którą od Pakości znów zmienia na Noteć, wyznaczając granicę Kujaw historycznych niemal aż po Nakło.

Gopło stanowi centrum Pojezierza Goplańskiego, ciągnącego się na długości około 70 km od linii Noteci-Mątwy, aż po Wartę. Wskutek obniżenia się poziomu wód Gopła powstał łańcuch jezior, w którym poza samym Gopłem najważniejsze ogniwa tworzą: jezioro Szarlej i Janikowskie na północy oraz Mielno, Ślesińskie, Mikorzyńskie, Pątnowskie i Goćławskie na południu. Poza tym ciągiem występują jeziora: Tryszczyńskie, Gocanowskie, Kickie, Głuszyńskie, Skulskie i Lubstowskie. Rzeka Pakość (dawną nazwą Trląg) ma połączenie z Notecią. Na obszarze całych Kujaw rozrzucone są liczne jeziora i jeziorka, często połączone siecią małych rzeczek i naturalnych kanałów.

Pod względem ukształtowania powierzchni Kujawy stanowią część Nizy Polskiego; leżą na wysokości 100-200 m n.p.m. Ziemia ta jest równiną, urozmaiconą jedynie niewielkimi wzniesieniami, powstałymi wskutek działalności lodowca i obfituje w jeziora, również pochodzenia polodowcowego.

Oczka lodowcowe są zarośnięte po brzegach roślinnością bagienną. Występują na zachód od jeziora Pakość, w rejonie Lubrańca, Chodcza i Lubienia Kuj.

Kujawy leżą w zachodniej części Krainy Wielkich Dolin, pozostając pod silnym wpływem Atlantyku. Wynikiem tego jest klimat nizinny, umiarkowany, z przewagą wiatrów zachodnich i południowo-zachodnich. Wiosna na Kujawach jest niewiele chłodniejsza od jesieni. Średnia temperatura lipca wynosi 17-19° C, średnia temperatura roczna wynosi około 7° C, opad roczny 500 mm.

Region Kujaw dzieli się na:

1. **Kujawy czarne**, które ciągną się od Noteci-Mątwy i Pakości aż po rzeczkę Zgłowiączkę. Nazwę swą zawdzięczają urodzajnemu czarnoziemowi bagiennemu. Po ustąpieniu lodowca znaczną część tych obszarów zajmowały stopniowo zarastające jeziora. Do niedawna znane były rozległe bagna Bachorzy i Parchańskie. Występują przepuszczalne szczyrki i nieco gleb gliniastych.

2. **Kujawy białe** są wysunięte na północ i są słabiej zaludnione. Skutkiem działania wód lodowcowych jest gleba mało urodzajna, jałowa i piaszczysta. Grunty podmokłe, sapowate (o nadmiernym zasobie wilgoci w warstwach głębszych), ciągną się wzdłuż Wisły, od ujścia Zgłowiączki aż po południową granicę Kujaw, po Płock, na obszarze dawnego zastoiska wiślanego.

Lasy zajmowały kiedyś znacznie większą część Kujaw, pokrywają dzisiaj tylko 16% ich powierzchni. W lasach Kujaw dominuje sosna (bory bydgosko-gniewkowskie). Występuje tu również dąb i brzoza, a nawet cis. Niewielkie skupisko buka znajduje się w okolicach Radziejowa, a w pobliżu Izbicy Kujawskiej i Nieszawy rośnie modrzew. Bardzo rzadko natomiast występuje świerk.

Materiał i metody

W tabeli 1 zestawiono 8 stanowisk żółwia błotnego, 7 dotyczących Kujaw (por. cytowani tamże autorzy) i 1 z Ziemi Chełmińskiej (Strawiński 1953) (ryc. 2). Rozpiętość czasowa 7 stanowisk kujawskich rozciąga się od wczesnego neolitu po współczesność. Prezentowany okaz z miejscowości Grabie, pow. Aleksandrów Kuj. (UTM CD 35), o względnym wieku nie oznaczonym, był znaleziony w wykopanym torfie, w kwietniu 1993 roku. Dobrze zachowany fragment plastronu osobnika dorosłego, o wklęsłym spodzie dotyczył samca żółwia błotnego. W oznaczeniu gatunku żółwia opieraliśmy się m.in. na dziele Bojanusa (1821)¹ oraz na opracowaniach metodycznych, zestawionych w monografii autorstwa Najbara i Mitrusa (2001). Prawdliwość naszych pierwotnych oznaczeń zweryfikował herpetolog-archeozoolog, Daniel Makowiecki. Omawiany okaz z miejscowości Grabie przedstawia rycina 1.

Dyskusja

Dyskusję rozpoczynamy od podjęcia próby zweryfikowania prawidłowości naszej tezy opatrzonej cyfrą 2 z początku wstępu. Pośrednio o jej prawidłowości zdają się świadczyć stanowiska żółwia błotnego z Ziemi Chełmińskiej. Aktualnie czynne stanowisko żółwia błotnego z

¹ Na dziele Bojanusa (1821) opierałem się podczas oznaczania szczątków kostnych żółwia błotnego, pochodzących z odchodów wilka *Canis lupus* L., zebranych 28 kwietnia 1987 roku, w oddz. 314 Białowieskiego Parku Narodowego. Nieocenioną radą podczas prób identyfikacji szczątków, służył mi rosyjski herpetolog Dr. M. N. Kaznyschkin z Sankt Petersburga (por. Ruprecht 1989).

miejsowości Kowalki k/ Rypina (Strawiński 1953, Ruprecht 1997) nawiązuje swą bliskością do wcześniejszych stanowisk *E. orbicularis* ze średniowiecznych znalezisk tego gatunku na Ziemi Chełmskiej, *E. orbicularis* był tam odnotowany również w średniowiecznych znaleziskach (41 Bobrowo 1 i 42 Lębark 6) (Makowiecki i Makowiecka 1999).

W takiej sytuacji wydaje się być wysoce prawdopodobne nasze pierwotne przypuszczenie możliwości współczesnego występowania *E. orbicularis* na stanowiskach archeologicznych. Dotyczy to stanowisk: CD 43 Osłonki, CD 53 Brześć Kuj., CD 41 Sarnowo, CD 63 Pikutkowo, CD 34 Kuczkowo oraz CD 15 Inowrocław (tab. 1) oraz mapa stanowisk z monografii Najbara i Mitrusa (2001). Przypuszczenie nasze zyskuje tym bardziej na aktualności, jeśli wymienionym stanowiskom żółwia błotnego towarzyszą odpowiednie biotopy zgodne z preferencjami środowiskowymi (por. Juszczak 1987 i Jabłoński 2001), sprzyjającymi występowaniu tam tego ginącego gatunku (por. Henneberg 1951).

Podziękowania

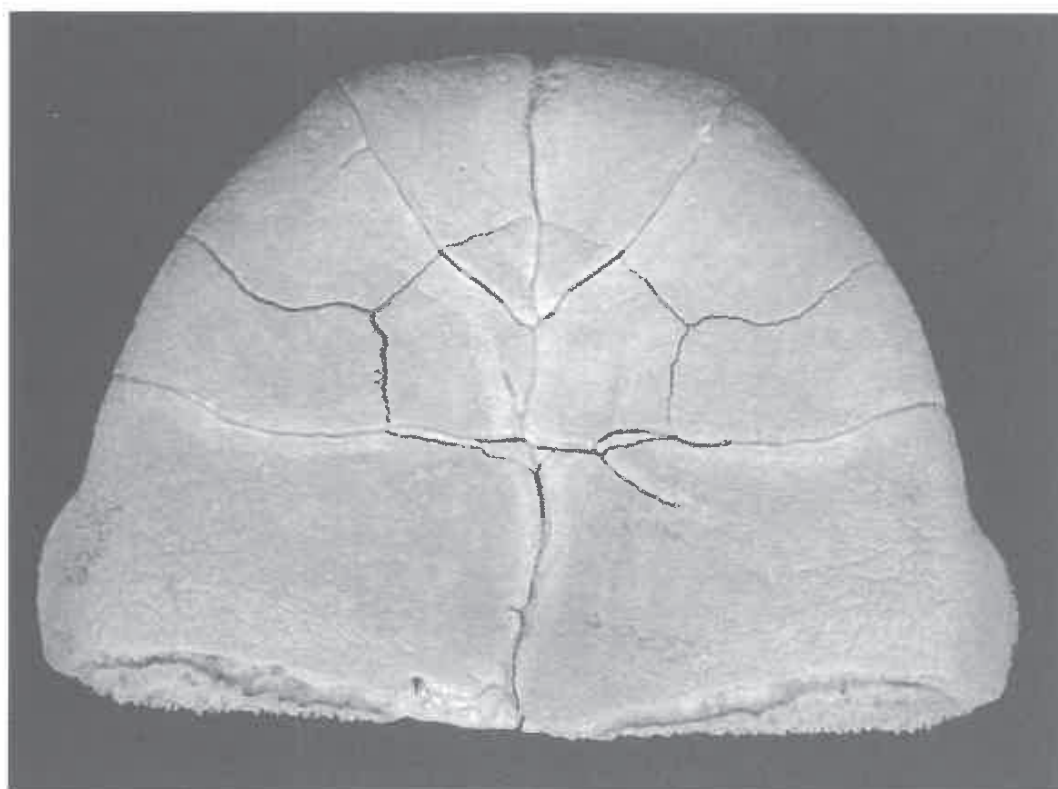
Pragniemy wyrazić swoją wdzięczność Panu Dr. Danielowi Makowieckiemu (Instytut Archeologii Etnologii PAN w Poznaniu), za efektywną pomoc w oznaczeniu i jego weryfikacji okazu plastronu z miejscowości Grabie na Kujawach. Osobne podziękowanie składamy Pani Antoninie Świerszcz z Zakładu Badania Ssaków PAN w Białowieży za konsultację natury kartograficznej i wszechstronną pomoc w identyfikacji kujawskich stanowisk w siatce UTM.

Tab. 1. Kujawskie stanowiska żółwia błotnego *Emys orbicularis* (L.), w numeracji według mapy stanowisk w Polsce (Najbar i Mitrus 2001), podane w układzie chronologicznym. Dwa ostatnie stanowiska żółwia błotnego dotyczą stwierdzeń współczesnych.

Tab. 1. Kujavian stations of the European Pond Terrapin *Emys orbicularis* (L.), according to the map of their distribution in Poland (Najbar and Mitrus 2001), given in chronological order. Two last localities of *Emys orbicularis* come from contemporary time.

UTM	Stanowisko Locality	Lokalizacja chronologiczna, źródło Chronologic localization, source
CD 43 (7)	Osłonki 1	Neolit wczesny, około 4500 – 3500/3200 lat p.n.e. Makowiecki mat. niepubl., Makowiecki i Rybacki (2001)
CD 53 (8a)	Brześć Kuj. 3,4	Ibidem Grygiel i Bogucki (1981), Makowiecki i Rybacki (2001)
CD 41 (13)	Sarnowo 1	Neolit środkowy, młodszy i schyłkowy, 3500 (3200-1800) - 1600 lat p.n.e. Młynarski (1971), Makowiecki i Rybacki (2001)

CD 63 (18)	Pikutkowo 6	Ibidem Radomski i Świeżyński (1967), Makowiecki i Rybacki (2001)
CD 34 (22)	Kuczkowo 1	Ibidem Makowiecki i Makowiecka (1999), Makowiecki i Rybacki (2001)
CD 15 (32)	Inowrocław 95	Wczesny okres epoki żelaza - halsztacki i lateński, około 650 roku p.n.e. - 35/40 roku n.e. Śmielowski (1981), Makowiecki i Rybacki (2001)
CD 35	Grabie pow. Aleksandrów Kuj.	Wiek nie oznaczony, okaz znaleziony w torfie z wykopu w kwietniu 1993 roku
CD 97	Kowalki pow. Rypin	Występowanie współczesne (Strawiński 1953, Ruprecht 1997)

Fot. Marek Ruciński

Ryc. 1. Okaz plastronu dorosłego samca żółwia błotnego *Emys orbicularis* (L., 1758) z miejscowości Grabie (CD 35), pow. Aleksandrów Kujawski.

Fig. 1. Specimen of a plastron of an adult male of European Pond Terrapin *Emys orbicularis* (L., 1758) from Grabie locality (CD 35) at Kujawy Region.

Ryc. 2. Kujawskie stanowiska żółwia błotnego *Emys orbicularis* (L., 1758). Granice regionu według Henneberg (1951).
Fig. 2. Kujavian localities of European Pond Terrapin *Emys orbicularis* (L.,1758). Border of the Kujawy Region according to Henneberg (1951).

LITERATURA

- BOJANUS L. H. 1821. Anatomie testudinis Europaeae. Indagavit, depinxit, commentatus. Typis J. Zawadzki, Typographi Universitatis Vilnae.
- GRYGIEL R., BOGUCKI P. I. 1981. Early neolithic sites at Brześć Kujawski, Poland: preliminary report on the 1976-1979 excavations. *J. Field Arch.* 8: 9-27.
- HENNEBERG J. (Ed.) 1951. Kujawy – przewodnik turystyczny. Opracował zespół autorów. Spółdzielczy Instytut Wydawniczy „Kraj”, Warszawa 18: 1-110.
- JABŁOŃSKI A. 2001. *Emys orbicularis* (Linné, 1758) – Żółw błotny. In: GŁOWACIŃSKI Z. (Ed.) Polska czerwona księga zwierząt – kręgowce. PWRiL, Warszawa: 274-276.

- JUSZCZYK W. 1987. Płazy i gady krajowe. Część 3 - gady. PWN, Warszawa.
- MAKOWIECKI D., MAKOWIECKA M. 1999. Gospodarka hodowlano-łowiecka w dorzeczu środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu. Studia nad osadnictwem średniowiecznym Ziemi Chełmińskiej. Toruń: 27-60.
- MAKOWIECKI D., RYBACKI M. 2001. Archeologiczne znaleziska szczątków żółwia i jego znaczenie u społeczeństw prahistorycznych oraz wczesnohistorycznych na Nizinie Polskiej. In: NAJBAR B., MITRUS S. (Eds.) Żółw Błotny. Seria: Monografie Przyrodnicze. Wyd. Lubuskiego Klubu Przyrodników, Świebodzin: 97-102.
- MEYNARSKI M. 1971. Żółw błotny (*Emys orbicularis* Linnaeus) z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Sarnowie, pow. Włocławek, z grobowca 8. Prace Mat. Muz. Arch. Etnog. w Łodzi. Seria Archeologiczna 18: 125-129.
- NAJBAR B., MITRUS S. (Eds.) 2001. Żółw błotny. Seria: Monografie Przyrodnicze. Wyd. Lubuskiego Klubu Przyrodników, Świebodzin.
- RADOMSKI L., ŚWIEŻYŃSKI K. 1967. Szczątki zwierzęce z neolitycznego stanowiska Nr 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek, wydobyte w czasie prac wykopaliskowych w roku 1937. Prace Mat. Muz. Arch. Etnog. w Łodzi 14: 145-157.
- RUPRECHT A. L. 1989. Nowe stwierdzenia żółwia błotnego, *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758) w zachodniej części Puszczy Białowieskiej. Przegl. zool. 33, 1: 125-128.
- RUPRECHT A. L. 1997. Żółw ma się lepiej. Nowości 116 (8207): 7.
- STRAWIŃSKI S. 1953. Żółwie w województwie bydgoskim. Chrońmy Przyr. Ojcz. 9, 3: 40-42.
- ŚMIEŁOWSKI J. 1981. Żółw błotny, *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758) w wykopaliskach archeologicznych. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu 131, Archeozoologia 7: 131-142.

Adresy autorów:

Andrzej L. Ruprecht
ul. Polna 12a m. 27
87-720 Ciechocinek

Marek Ruciński
ul. Spółdzielcza 4 m. 17
87-700 Aleksandrów Kujawski